

QƏRƏNFİL DÜNYAMİNQIZI

**CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ
AZƏRBAYCAN MƏTBUATI
(1918-1920-ci illər)**

BAKI – ELM – 2011

Elmi redaktor və məsləhətçi: ŞAMİL VƏLİYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

ALXAN BAYRAMOĞLU

Filologiya elmləri doktoru, professor

ABİD TAHİRLİ

Filologiya elmləri doktoru

Qərənfil Dünyaminqızı.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı

(1918-1920-ci illər), Bakı, 2011. 217 səh.

ISBN 978-9952-453-42-3

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qərənfil Dünyaminqızının “Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər)” monoqrafiyasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuat məsələləri ətraflı tədqiq və təhlil edilmişdir. Tədqiqatda Cümhuriyyət dövründə söz, mətbuat azadlığından, hökumətin mətbuata qayğısından, mətbuatın cəmiyyətdəki rolundan, qəzetçilik işinin spesifikasiyasından bəhs edilir.

Əsər mətbuatla maraqlanan tarixçi, filoloq, jurnalist, müəllim və tələbələr üçün faydalıdır.

Q $\frac{452000000}{665(07)2011}$

©. Q.Dünyaminqızı, Bakı–2011

4 61
f 1097

247872

MARAQLI VƏ DƏYƏRLİ ƏSƏR HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Son illər xalqımızın tarixində və taleyində ən şərəfli mərhələ olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün müxtəlif istiqamətlər üzrə öyrənilməsinə maraq təbii olaraq, güclənmişdir. Bununla əlaqədar meydana çıxan zəruri və maraqlı araşdırmalardan biri də Qərənfil Dünyaminqızının “Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər)” adlı əsəridir. Əslində Q. Dünyaminqızının bu əsərinin ilk variantı 2005-ci ildə çap etdirmişdir. Müəllif hazırda eyni adlı əsərinin təkmilləşdirilmiş variantını çapa hazırlayıb. Burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuat və jurnalistika tarixindən, onun yaranmasından, demokratik cəmiyyətdə mətbuatın rolundan daha geniş şəkildə məlumat verilir.

Müəllif haqlı olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə qədər Azərbaycan jurnalistikasının keçib gəldiyi tarixi, sosial, siyasi inkişaf yoluna nəzər salır və bu dövrün məhrumiyyətlər, mübarizələr dolu milli-mənəvi inkişaf yolu kecdiyini, onun jurnalistlərinin, uğur və problemləri haqqında elmi təsəvvür yaratmağa çalışır. Mövcud dövrə və materiala bələdliliyi ilə yanaşı, onlara aydın elmi mövqedən yanaşa bilməsi Qərənfil xanıma qarşısına qoyduğu məqsədə çatmağa imkan verir. Q. Dünyaminqızı Cümhuriyyət tariximiz kimi, bu dövr mətbuatımızın inkişaf problemlərini də ümummillə tariximizdən ayırır.

Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə yaxşı bəllidir ki, 1917-1920-ci illərin həqiqətləri uzun müddət milli ictimai və siyasi düşüncə dövrüyyəsindən kənar qalıb, bu illərin əhatə etdiyi tarixin faktları “qadağan zonasının gerçəkləri” olaraq arxiv günlərində qalıb. Qərənfil Dünyaminqızının həmin gerçəklərə müasir müstəqillik işığında aydınlıq gətirməsi, tədqiqatında irs-

varislik əlaqələrinə əsaslanması və özünün müəllif mövqeyini ifadə etməsi diqqətə layiqdir. Ən vacib olan isə odur ki, tədqiqatçı faktlara, hadisələrə, problem və şəxsiyyətlərə azərbaycançılıq ideyasının prinsipləri əsasında qiymət verir, onları obyektivlik və tarixilik baxımından araşdırır. Əsərdə dövrün mətbuatı haqqında yalnız zəngin məlumat verilmir, həm də onlar ümummilliyət mədəni inkişaf kontekstində təhlil olunur, yenidən qiymətləndirilir. Bəllidir ki, sovet hakimiyyəti illərində AXC dövrü ilə bağlı araşdırmalarda marksist-leninçi materialist metodologiyanın tələbləri rəhbər tutulur, yanlışlıq, siyasi təəssüb hökm sürürdü. Bu və buna oxşar halların aradan qaldırılması baxımından da əsər mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xanım tədqiqatçı XIX əsrin ortalarından başlanan milli maarifçilik və tərəqqi hərəkatının məntiqi davamı və nəticəsi olan Cümhuriyyət dövrünün mətbuat problemlərini hərtərəfli şəkildə işıqlandırmağa çalışır. Bunun üçün diqqəti birinci növbədə dövrün sosial-siyasi və mənəvi-psixoloji hadisələrinə yönəldir. Həmin hadisələrin dövrün mətbuat səhifələrindəki əks-sədasının mənzərəsini araşdırır. O eyni zamanda mətbuatın maliyyə, texnika, senzura çətinliklərini diqqətdən qaçırmır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığının ilk günlərindən mətbuatın qayğılarını həll etmək cəhdlərini, bu sahədə qəbul edilən qanunvericilik aktlarını və s. təhlil edən müəllif qarşısına qoyduğu elmi məqsədə əsasən nail olur, zaman, mətbuat, cəmiyyət və dövlət münasibətlərinin mənzərəsini verə bilir, eyni zamanda Cümhuriyyət dövrü jurnalistikamızın mövcud milli ənənələr üzərində davam etdiyini xüsusi vurğulayır. Tədqiqatçı milli tarixi taleyimizin qorunması və uğurlu gələcəyində jurnalistikanın, bütövlükdə mətbuatın əhəmiyyətini qiymətləndirir. Qarşılıqlı olaraq, tarixin tələbi ilə mətbuatımızın həmin dövrdə baş verən milli, əxlaqi, sosial, siyasi keyfiyyət dəyişikliyinə xüsusiyyətləri və istiqamətləri haqqında da aydın elmi təsəvvür yarada bilir.

Qərənfil xanım Cümhuriyyət dövründə bir çox mətbuat orqanının öz nəşrini davam etdirməsi, onların bəzilərinin öz yerini yeni keyfiyyətdə üzə çıxan ardıcılılarına, davamçısına verməsi halları (məsələn, “Açıq söz” və “İstiqlal” qəzetləri kimi) ilə yanaşı, yeni yaranan mətbuat orqanlarından da (“Azərbaycan”, “Bəsirət”, “Övraqi-nəfisə” və s.) ətraflı söhbət açır. O, bəhs etdiyi mətbuat orqanlarının ideya istiqamətindən və programından söhbət açarkən, həmin nümunələrin arxasında dayanan milli-demokratik və siyasi qüvvələri də nəzərdən qaçırmır. Nəticədə oxucunun gözü qarşısında Cümhuriyyət dövrünün mətbuatı ilə birlikdə sosial-siyasi qüvvələri və onların fəaliyyətlərinin istiqamətləri, xarakteri (bolşevik, müsavət, mədəni-maarif, ədəbi-bədii və s.) də canlanır.

Müəllif təkcə ictimai-siyasi yönümlü mətbuat orqanlarından yox, ədəbi-bədii, elmi-pedaqoji, habelə humanitar xarakterli nəşrləri də nəzərdən qaçırmayaraq, dövrün mətbuat və ictimai-mədəni düşüncə mənzərəsi haqda dolğun təsəvvür yaratmağa çalışıb. O, fikir və qənaətlərini irəli sürərkən konkret faktlara, zəngin arxiv sənədlərinə, dövrü mətbuat nümunələrinə və özündən əvvəl bu məsələyə toxunan tədqiqatçıların elmi-nəzəri mülahizələrinə istinad edir. Ona görə də əsər bütövlükdə dolğun təsir bağışlayır və Azərbaycan mətbuatı üçün böyük əhəmiyyəti olan bir dövrün tarixi mənzərəsi, həmçinin müəllifin işgüzarlığı, tədqiqatçılıq məharəti, ümumi intellektual səviyyəsi barədə xoş təəsürat yaradır. Əsərin oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacağına inanırıq və müəllifə bu yolda daha böyük uğurlar arzulayırıq.

Şamil Vəliyev

BDU-nun Mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları
kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNƏ APARAN YOLLAR

*“Gəliniz əsirlərlə millətin ürəyində
daş bağlayan dərdlərini açıb tökək”*

Mirzə Cəlil

“XX əsr Azərbaycan xalqının oyanma dövrüdür. Bu vaxta qədər gah İranın, gah da Rusiyanın təsiri altında qalmış, soyulub soğana dönmüş Azərbaycan yavaş-yavaş özünə gəlmiş, keçən əsrdə M. F. Axundov və H. Zərdabi ənənələri üzərində möhkəmlənmiş ... bu proses durmadan irəliləmişdi”. Bu möhkəmlənmə və irəliləmə daha çox özünü mətbuatla əks etdirmişdir. Çünki mətbuat xalqın sosial-mədəni, milli-mənəvi istiqamətləndirilməsi məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlayır və izləyir. Tədqiqatçıların təbircinə desək: “dövrün nəbz döyüntüləri mətbuatda” duyulur, əks olunur. Deməli, mətbuatımızın tarixi, həm də həmin dövrün tarixi ilə bağlıdır. Ona görə də mətbuatımızın tarixi də düzgün və dəqiq tədqiq edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, “dövrü mətbuat dövrün kollektiv yaddaşdır, hadisələrin yazılı salnaməsidir”. Bu salnamənin şəərəfli səhifələrindən biri də 1918-1920-ci illərdir. 1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının müstəqil dövlətçilik, azadlıq, istiqlal tarixində ən fərəhli, ən munis bir dövrüdür. Bu illər Azərbaycan xalqının tarixinə mədəni quruculuq dövrü kimi daxil olub. İstiqlal bəyannaməsi ilə başlanan rəsmi demokratik dövlətçilik kursu ictimai-siyasi sistemin əsas istiqamətlərini özündə birləşdirən proqram kimi ölkədə həm də milli mədəni tərəqqinin təkanverici bazası oldu. Məhz milli ziyalı elitanın başçılıq etdiyi bu hərəkət cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin aktiv və intensiv şəkildə inkişaf etməsinə gətirib çıxardı. Siyasi, hüquqi, iqtisadi baza ölkədə mədəni həyatın inkişafına öz müsbət təsirini çox qısa zamanda göstərdi. Elm, təhsil, teatr, incəsənət və ədəbiyyatla yanaşı, onlara müsbət təsir göstərən jurnalistika dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsindən faydalanmaqla xüsusi keyfiyyət mərhələsinə daxil oldu.

Milli mətbuatımızda dərc olunan müxtəlif səpgili, müxtəlif həcmli materiallar bir daha təsdiq edir ki, 1918-1920-ci illər xalqımızın mədəni həyatında xüsusi bir mərhələdir və bu mərhələdə jurnalistikanın da özünəməxsus yeri var.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan mətbuatı tarixində 1918-1920-ci illər bütün əvvəlki dövrlərə nisbətən ən yüksək inkişaf mərhələsidir və xalqımızın jurnalistika tarixində önəmli yer tutur. Çünki bu dövrün mətbuatı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından çox fərqlənir. O illər mətbuatımız milli mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi kimi, Azərbaycanın canlı salnaməsinə çevrildi. Çox qısa bir müddətdə ölkədə yüzə yaxın müxtəlif məzmunlu qəzet və jurnal çap olundu. Əslində, AXC dövrü mətbuatının səciyyəvi xüsusiyyətləri yalnız onun say göstəricisində deyildir. Burada əsas ideya məzmun zənginliyi idi. Bütün bunlara görə bu mətbuatın tarixini sistemli şəkildə öyrənmək, aparılan tədqiqatları saf-çürük etmək çox vacibdir. Məhz bu yolla Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi və mədəni inkişafının hansı mərhələlərdən keçdiyini aydınlaşdırmaq və sübut etmək olar. Çünki bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları jurnalistikanın köməyi ilə romantik maarifçilikdən realist maarifçilik səviyyəsinə yüksəlirlər. Cəmiyyətdə siyasi maariflənmə prosesinin başlanması, demokratik ideyaların yayılması da ən çox bu dövr mətbuatının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası Şərqdə və Türk dünyasında ilk demokratik türk dövləti idi. Bunu fəxrlə qeyd edən M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “İnkişafa meyilli olduqlarını göstərmək üçün bu, kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahatını ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır”. Amma onu da qeyd edək ki, bu dövlətin yaradılması məhz Azərbaycan mətbuatının uzun illər apardığı ideya və məfkurə mücadiləsinin məntiqi nəticəsi oldu. Bu zaman Azərbaycan mətbuatı öz inkişafında

mədəni maarifçilikdən milli- mədəni dirçəlişə, milli oyanışdan milli azadlıq hərəkatına doğru zəngin bir yol keçdi. Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin həm qaynağı, həm də geniş xalq kütləsi içərisində təbliğatçısı olan jurnalist zümrəsi milli hərəkatın önündə gedir, onun istiqamətləndiricisi rolunda çıxış edirdi. Elə ona görə də Azərbaycan Demokratik dövlətinin qurulmasında Azərbaycan jurnalistikasının xidmətləri çox böyükdür. Bu möhtəşəm dövr Azərbaycan mətbuatı tarixində özünəməxsusluğu ilə seçilərək xalqın ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi, ədəbi azadlığı tarixində çox mühüm işlər görüldü. Xalqın milli arzularının və istəklərinin ifadəçisi olaraq ətrafında dövrünün nüfuzlu ziyalılarını birləşdirdi.

M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məhəmmədzadə, Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, S. Mümtaz, C. və Ü. Hacıbəyli qardaşları, H. İ. Qasimov, X. İbrahim, Ş. Rüstəmbəyli, H. Ağayev, F. Xoyski, N. Yusifbəyli, Ə. M. Topcubaşov, S. Hüseyn, C. Cabbarlı, Ə. Cavad, H. Cavid, C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, Ö. F. Nemanzadə kimi dövrün böyük qələm və əqidə sahibləri mətbuat vasitəsilə xalqı milli özünüdərkə, özünəqaydısa çağırırdı.

Bildiyimiz kimi, 1920-ci il aprel işğalından sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğrayarkən bu əqidə və məslək sahiblərinin əksəriyyəti “xalq düşməni”, “vətən satqını” kimi adlandırılaraq təqiblərə, sürgünlərə, mühacir həyatı yaşamağa məruz qaldılar. Özləri kimi fəaliyyətləri də vətəndə “qara siyahıya” düşərək yasaq oldu, 70 il ərzində kommunist rejiminin amansız cəza-repressiyasına məruz qaldı.

Bu haqda istiqlalımızın bayraqdarı M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər “Müsavət dövrü” deyirlər. Fəqət xalq bu dövrə Azərbaycan dövrü deyir. Xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur”.

Təlatümlü, ziddiyyətli hadisələrlə dolu olan 20-ci yüzilliyin əvvəlləri kimi, sonu da mürəkkəbliyi, ziddiyyətliliyi ilə tarixə düşdü. Prof. Ş. Hüseynov demiş: “80-cı illərin ortalarından

yuxarılardan başlanan “yenidənqurma”, “aşkarlıq”, “yeni düşüncə” hərəkatı möhkəm və sarsılmaz görünən Sovet imperiyasını çalxaladı, aşağıları güclü laxlatdı... Bir ideologiyanın, bir partiyanın, bir mülkiyyət formasının diktaturasına son qoyuldu”.

Xalqımız öz tarixinə, keçmişinə, milli azadlığına, müstəqilliyinə can atdı. Milli azadlıq tariximizin ən şərəfli dövrü olan 1918-1920-ci illərə maraq daha da çoxaldı. Milli dövlətçilik, azadlıq tariximizi əks etdirən onlarla, yüzlərlə məqalələr, monografiyalar, əsərlər yazılmağa başlandı.

İstər əsrin əvvəllərində, istərsə də bu gün milli mətbuatımız müstəqil dövlət, sivil demokratik vətəndaş cəmiyyəti qurmaqla yanaşı cəmiyyətdə sosial ədaləti təmin etmək üçün mübarizə aparıb. Bu gün Azərbaycanda qəzetçilik işinin milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanması, ictimai-siyasi dəyərlərin daşıyıcısına çevrilməsi bir daha sübut edir ki, milli mətbuatımızın bu sahədə zəngin təcrübəsi var.

Hələ XX əsrin əvvəllərində mətbuatın ictimai-siyasi həyatda, millətin oyanışında oynadığı rolunu M. Ə. Rəsulzadə belə qiymətləndirirdi: “Mətbuatın təsisi ilə Zaqafqaziyada siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyor. Qəzetin bu günki millətlərin təşəkkülündə oynadıqları rolu məlumdur, onlar xalqda milli duyğuları oyandırır”.

Bu, 1988-1990-cı illərdə də belə oldu. Xalq bir daha öz tarixinə, azadlığına qovuşmaq üçün mübarizəyə qalxdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbuatı 1918-1920-ci illərlə 1988-1990-cı illər arasında bir mənəvi körpü yaratdı. 1988-1990-cı illərdə başlanan milli azadlıq uğrunda mübarizənin başında bilavasitə 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi mətbuat dururdu. Doğrudur, qəliblənmiş sovet mətbuatından milli demokratik mətbuata keçid böyük çətinliklər bahasına başa gəldi. 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, 1988-1990-cı illər də çox çətin və ziddiyyətli bir dövr idi. Xalq öz milli müstəqilliyini əldə etmək üçün zamanın, dövrün tələbi ilə mübarizəyə qalxdı. Tarix xalqımızı çətin bir imtahana çəkirdi, müstəqil bir xalq kimi

yaşayıb-yaşamamasına qadir olub-olmaması üçün hökm çıxarırdı. Bu imtahandan üzü ağ çıxmaq üçün xalq öz keçmişinə nəzər salaraq klassiklərindən bəhrələnməyə üz tutdu. XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi Azərbaycan istiqlalını, dövlət müstəqilliyini bərpa emək üçün uzaqgörən ziyalılar, ən kəsərli silah kimi mətbuata sarılaraq hər bir çətinliyə dözdülər. M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məhəmmədzadənin, Ə. Hüseynzadənin, Ə. Ağaoğlunun, Ü. Hacıbəylinin, M. Cəlilin əqidəsinə sadıq qalaraq sözləri və əməlləri ilə mübarizəyə qalxdılar. İstiqlaliyyətimiz, azadlığımız uğrunda mübarizənin ideya-mənəvi əsasları yarandı.

Beləliklə, mətbuatın köməyi ilə Azərbaycan cəmiyyəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Doğrudur, ictimai-siyasi, ədəbi-mənəvi mühit birdən-birə dəyişmədi. Lakin mətbuatın belə güclü təsiri ilə həyatın bütün sahələrində oyanış hiss edilir və artıq hadisələrin idarə edilməsi öz məcrasından çıxırdı. Yenə də əsrin əvvəllərində olduğu kimi mənəvi əsasların hazırlıq dövründə ictimai-siyasi ideyaların əsas daşıyıcısı yenicə yaranan milli mətbuat oldu. Ona görə bu gün də istiqlalımızı və azadlığımızı qoruyub saxlamaq üçün 1918-1920-ci illər fəaliyyətdə olan milli ruhlu mətbuatın müsbət təcrübəsindən (xüsusən də milli publisistikasından) yetərinə bəhrələnməliyik.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi fikrində özünü göstərən bütün məsələlər imperiya siyasətinə qarşı narazılıq, milli özünüdərk, milli azadlıq uğrunda yeni mübarizə istiqaməti publisistikanın mövzu dairəsinə çevrilmişdir. 1980-cı illərin sonunda milli-azadlıq hərəkatı zamanı Azərbaycan ziyalıları öz yolunu, tarixini aydınlaşdırmağa üz tutarkən ilk növbədə klassik publisistikaya müraciət etdi. Elə bunun görə 1918-1920-ci illər Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatı Azərbaycan jurnalistikasının mühüm inkişaf mərhələsi olduğu üçün elmi ictimaiyyətin diqqətinə cətdırmalıdır.

Arxiv materialları və aparılan araşdırmalar da bir daha təsdiq edir ki, Xalq Cümhuriyyəti dövrü jurnalistikası milli dövlət quruculuğu prosesində həmişə ön mövqedə dayanırdı və Azərbaycan milli mətbuatının uğurları da birbaşa Azərbaycanın

istiqlalı, dövlət müstəqilliyi ilə bağlı idi. Odur ki, sözügedən dövr, onun mətbuatı bütün incəliyinə qədər tam, əhatəli öyrənilməli, kiçik detallarına qədər təhlil olunmalı və ən başlıcası bizlərə ibrət dərsi olmalıdı. Bunun üçün birinci növbədə həmin dövrün milli ruhlu demokratik jurnalist və publisistlətinin fəaliyyəti (M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məhəmmədzadə, Ü. və C. Hacıbəyli, Ş. Rüstəmbəyli, M. H. Zeynallı, H. İ. Qasimov, Ə. A. Müznib, H. Z. Eyyazov, X. İbrahimov, S. Mənsur, M. Ə. Sidqi, S. H. Sadiq, Ə. Abid və b.), həm də ayrı-ayrı mətbuat orqanlarının fəaliyyəti (“Azərbaycan”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Əfkari-mütəəllimin”, “İstiqlal”, “Millət”, “Müsəlmanlıq”, “Mədəniyyət”, “Qurtuluş”, “Məktəb”, “Övraqi-nəfisə”, “Türk sözü”, “Gənclər yurdu” və s.) müstəqil şəkildə obyektiv olaraq tədqiq olunmalıdı.

Tariximizin və taleyimizin ən şərəfli dövrü olan 1918-1920-ci illərin həqiqətləri 70 il xalqdan gizli saxlanıb, daha doğrusu, birtərəfli, qərəzli şəkildə tədqiq edilərək tənqid və tənqid hədəfinə cəvrilib. Bu haqda mühacir mətbuatının görkəmli tədqiqatçısı f. e. d. Abid Tahirli yazır: “Xalqımızın və dövlətimizin müstəqilliyi, azadlığı uğrunda alovlu mübarizələr aparmış, 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri illər boyu xalq düşməni damğası ilə lənətlənmişlər. Bunun üçün sovet hökuməti böyük təbliğat maşınına işə salmış və hər vasitədən istifadə etməyə çalışmışlar”.

Halbuki, uzun illər müstəqillik hüququndan məhrum edilən, xalqımız məhz bu illərdə istiqlalıyyət qazanaraq öz müstəqil dövlətini - Azərbaycan Demokratik Respublikasını yaradıbdır. “AXC dövrü Cənubi Qafqazdakı tarixi Azərbaycan torpaqlarının 113,9 min kv. km. əhatə edirdi. Əhalisi isə 3,3 milyondan çox olub. Dövlət hakimiyyəti üç qoldan: Parlament, Hökumət, Məhkəmə hakimiyyətindən ibarət idi. Dövlət Parlamentin qəbul etdiyi qanun və qərarlar əsasında idarə olunurdu. Parlamentdə Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqlar, o cümlədən sayları çox az olan xalqlar da öz deputatları ilə təmsil olunmuşlar (türk-müsəlman əhali-80, ermənilər-21, ruslar-10, almanlar-1, yəhudilər-1, gürcülər-1, polyaklar-1, Bakı

həmkarlar ittifaqları-3, Bakı Neft Sənayeçiləri İttifaqı-2). İcra hakimiyyəti hökumətə məxsus idi”.

Bəzən Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixini XX əsrlə məhdudlaşdırırlar. Lakin bu yanlış fikirdi. Çünki, 1918-1920-ci illərdə mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti türk xalqları tarixinə birinci müstəqil dövlət kimi daxil olub. Məlumdur ki, türk xalqları qədim və yeni tarixin heç bir dövründə dünya meydanında müstəqil dövlətsiz olmayıblar. Bunu məşhur türk tarixçisi Mustafa Yazıcı da təsdiq edərək yazır: “Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) tarixdə qurulan türk dövlətləri sırasında 114-cü sıranı almaqdadır. Bundan qabaq isə Azərbaycan beş dəfə müstəqil dövlətçilik həyatını yaşamışdır”. Bu isə digər türk xalqları kimi Azərbaycan xalqının da milli müstəqillik ideyalarının yaranmasını şərtləndirən amillərdən biridir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik arzusunu daha da gücləndirdi. Azərbaycan xalqının əsrlər boyu qəlbində yaşatdığı milli azadlıq, suveren dövlətçilik arzusunun gerçək ifadəsi olan və ömrü cəmi 23 ay çəkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ürəklərdə elə bir məşəl alovlandırdı ki, təqribən 70 il ərzində hökmranlıq edən totalitar kommunist rejiminin amansız cəza repressiya maşını da bu məşəli söndürə bilmədi.

Professor Ş. Hüseynov demiş: “...bu bir həqiqətdir ki, müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası olmasaydı, indiki müstəqil Azərbaycan da yaranmazdı. Bu gün bu müstəqil dövlətimizi yaşatmaq üçün o illərdən çox şeyi öyrənməli, xüsusən də milli mətbuatının təcrübəsi öyrənilməli və davam etdirilməlidir”.

Biz yuxarıda da qeyd etdik və yenə də dönə-dönə qeyd edirik ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulmasında, ideyalarının təbliğində 1918-1920-ci il milli demokratik mətbuatının ölçüyəgəlməz dərəcədə böyük əməyi olub. Amma onu da qeyd edək ki, bu mətbuat da birdən-birə yaranmadı. XIX əsrin ortalarından başlanan milli maarifçilik və tərəqqi hərəkatının məntiqi davamı və nəticəsi olan Cümhuriyyət

dövrünün mətbuatı yaranana kimi uzun bir yaradıcılıq yolu, inkişaf mərhələsi keçdi. Təbii ki, bu inkişafa ölkədə baş verən ictimai-siyasi, mədəni hadisələr də təkan verdi. Ona görə də çox qısa da olsa XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən mühüm siyasi-ictimai, mədəni-ədəbi və iqtisadi hadisələrə, onların inkişafına nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Əks təqdirdə cərəyan edən hadisələrin mahiyyətini, miqyasını təsəvvür və təqdim etmək xeyli çətin olar.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan jurnalistikasının ədəbi-ictimai fəaliyyət növü kimi yaranması və formalaşmasının ilkin mərhələsi XIX əsrə təsadüf edir. Bu əsrin başlanğıcında Azərbaycanın geosiyasi vəziyyəti olduqca mürəkkəb bir durumda idi; siyasi strukturuna görə çoxsaylı xanlıqlara parçalanmış, Səfəvilər dövründəki vahid Azərbaycan dövlətinin mərkəzləşmiş idarə sistemi sıradan çıxmış, hərbi-siyasi institutlar mövcudluğunu saxlasa da, xarici müdaxilənin qarşısını almaq üçün zəruri olan güclü və birləşmiş ordu hazırlaya bilməmişdir. Siyasi və iqtisadi birləşmənin parçalanması nəticəsində ölkədə tənəzzül proses günü-gündən güclənir, həm siyasi, həm də iqtisadi böhranla üzləşən ölkə düşməyə qarşı birgə mübarizəni təşkil etməkdə aciz idi. Təbii ki, bütün bunlar ölkənin siyasi-iqtisadi durumuna təsir etdiyi kimi mədəni inkişafına da öz mənfi təsirini göstərirdi. Sosial-mədəni inteqrasiyanın zəif olduğu bu dövrdə digər ölkələrdə əldə olunan elmi-texniki tərəqqinin nəliyyətləri Azərbaycana çox gec gəlib çatırdı.

XIX əsrin birinci yarısında Bakı hələ də yeni mədəni təsirlərdən uzaq olan əyalət şəhəri idi. Əhalinin əsas hissəsi savadsız olaraq qalırdı. Şəhərdə cəmi bir neçə məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1859-cu ildə Şamaxı zəlzələsindən sonra Bakı quberniya mərkəzi oldu. Artıq XIX əsrin ikinci yarısına doğru Bakıda əhalinin sayı sürətlə artmağa, neft müəssisələri çoxalmağa başladı. Şəhərin sürətli inkişafı, neft istehsalının durmadan artırılması, neft emalı zavodunun və digər sənaye müəssisələrinin açılması, ticarət həyatının canlanması, başqa şəhərlərlə

əlaqələrin genişlənməsi şəhərin ictimai-siyasi, mədəni həyatına da təsir göstərdi.

1870-ci illərdə Bakıda idarəetmənin ictimai orqanı-Şəhər Duması fəaliyyətə başladı. 1893-cü ildə ilk dəfə Bakı-Tiflis dəmir yolu xəttinin inşası şəhərin sənaye və ticarət əlaqələrini gücləndirdi. Elə həmin ildə böyük maarifpərvər insan Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən ilk teatr binası tikilərək istifadəyə verildi. Professor Yaşar Qarayev bu mərhələni belə xarakterizə edir: “Əsrin ortalarında milli realist dramaturgiyanın və milli maarifçi-fəlsəfi-estetik fikrin tarixində, ümumiyyətlə, Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında üç mühüm hadisə baş verir: 1873-cü ilin martında H. Zərdabinin və H. Vəzirovun rəhbərlik etdiyi ilk teatr truppasının ifasında göstərilən “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” tamaşası ilə birinci dəfə olaraq realist milli professional teatrın pərdəsi qaldırıldı, 1875-ci ilin iyun ayında H. Zərdabinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Əkinçi” (1875-1877) qəzetinin ilk nömrəsi ilə Azərbaycanda dövrü demokratik mətbuatın ilk səhifəsi açılır, 1877-ci ildə yeni tipli ilk rus-müsəlman məktəbi (S. M. Qənizadə və M. Mahmudbəyov) yaranır”. Bir sözlə, XIX əsrin II yarsında mədəniyyət bilavasitə şəhərin iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə idi. Xüsusilə, maarifçilik ideyalarının yayılmasından sonra mədəniyyət sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı.

Avropa və Asiyanın qovşağında yerləşən qədim Bakı Xəzər sahilində ən iri liman və sənaye şəhəri kimi diqqət mərkəzinə çevrilirdi. Bir sıra ölkələrin geosiyasi maraqlarının nəzarəti altında olan Bakıya daha çox diqqət və təzyiqlər Çar Rusiyası tərəfindən idi. Xəzəri öz daxili dənizinə çevirmək, Qafqazı zəbt etməklə cənuba doğru yol açmaq və Orta Asiyanı da ələ keçirmək üçün yeni istinadqah qazanacağına inanan Çar Rusiyası hər vasitə ilə Bakını öz təsiri və təzyiqləri altında saxlamaq üçün daha çox xalqı istismar etməyə güc verdi.

Çar Rusiyasının işğalından sonra ölkədə vəziyyət ikiqat ağırlaşdı. Hökumətinin təyin etdiyi iri məbləqli xərracı ödəmək

xalqı daha dözülməz hala saldı. Yerlərdə hökumətin amansız rejiminə qarşı etiraz dalğaları (Şəkiddə, Balakəndə və s.) başladı. Bu zaman Çar ordusu xalqa qarşı çox amansızcasına rəftar etdi. Lakin bu etirazların ardı arası kəsilmədikdə Rusiya və onun çinovnikləri xalqı əsarətdə saxlamaq üçün təkəcə zor üsulundan istifadənin lazımı nəticə vermədiyini görərək qismən lazım gələndə siyasi, mədəni təsisatlara da imkan verməyə məcbur oldu. I Pyotrdan başlayaraq dövlətçilik işində qəzətdən istifadənin müsbət nəticələr verdiyinin əyani şahidi olan rus məmurları bütün Zaqafqaziyada da həmin metoddan istifadə etməyi zəruri saydılar.

Elə bu məqsədlə Tiflisdə 1828-ci ildə rus dilində ilk mətbuat orqanı olan “Tifliski vedemosti” qəzeti nəşrə başladı. Daha sonra isə 1838-ci ildə “Zaqaf-kazski vestnik” çap olunur. Bu qəzet Azərbaycan dilində “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” adı ilə də buraxılmışdır.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz hər iki qəzet Azərbaycan ziyalılarının fəallaşması və gələcək fəaliyyətləri üçün stimül yaradırdı. Düzdür, bu sahədə daha çox ruslara, ermənilərə və gürcülərə yer verildirdi. Lakin qisməndə olsa azərbaycanlıların da burada müəyyən iştirakı təmin olunurdu. Məsələn, həmin qəzetlərdə A. Bakıxanovun və M. F. Axundovun müəyyən dərəcədə iştirakı bu qənaətə gəlməyə imkan verir. M. F. Axundovun M. Ş. Vazəhlə 1840-cı ildə mətbəə yaratmaq təşəbbüsünü də mətbuat sahəsində atılan ilk addımlarla bağlamaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, Tiflis ədəbi mühitinin o dövr Azərbaycan ziyalılarının yetişməsində və milli mətbuatının yaranmasında çox böyük rolu olub. Ona görə də milli dövr mətbuatının yaranmasına qədər Azərbaycan jurnalistikasının inkişafının ilk mərhələsi aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər: Azərbaycan jurnalistikası XIX əsrin birinci yarısında təcrübə məktəbi keçir; bu, əsasən, Tiflis ədəbi mühitinə aiddir. Bu dövrdə Azərbaycan jurnalistikasını A. Bakıxanov, M. Ş. Vazeh, M. F. Axundov və b. təmsil edirdilər.

Beləliklə, Azərbaycanda jurnalistika məktəbinin əsası qoyulur və Azərbaycan ziyalısı qəzet buraxmaq üçün səy göstərir. Onların arasında ictimai fikir tariximizdə əvəzsiz xidmətləri olan M. F. Axundovun da özünəməxsus yeri var. O, “elm və maarif bütün xalq arasında, aşağıdan tutmuş yuxarıya qədər, varlıdan tutmuş yoxsula qədər istisnasız olaraq hamının arasında yayılmalıdır” prinsipini mətbuatdan da tələb edirdi. 1872-ci ildə Mirzə Yusif xana yazdığı məktubunda isə satirik mətbuatın əhəmiyyətini qeyd edən M. F. Axundov ümumən XIX əsr Azərbaycan jurnalistikasının formalaşmasında silinməz iz buraxdı.

“Əkinçi” (1875-1877) qəzetinə qədər Azərbaycanda ana dilində qəzetçilik ənənəsi zəif olsa da, publisistika sahəsində müəyyən addımlar atılmışdı. Tədqiqatçı alim N. Axundovun yazdığı kimi, Azərbaycanda “Əkinçi”yə qədər “elmi, ictimai-siyasi, ədəbi, tarixi publisistika S. Ə. Şirvani, A. Bakıxanov, M. Kazımbəy, M. F. Axundov və bir çox b. maarifçilərin fəaliyyəti sayəsində əvvəl rus mətbuatı vasitəsilə Qafqazda, sonra Rusiyada və Qərbi Avropada şöhrət qazandı. Bu dövrdə XIX əsrin ortalarından başlanan maarifçilik hərəkatı inkişafın ən yüksək mərhələsinə çataraq məzmun və keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə qədəm qoydu. Maarifçilik hərəkatı ilə yeni siyasi görüşlər arasında yaxınlıq olduğundan bir növ onların sintezindən yaranan ortaq mövqelər meydana gəlirdi.

Məlum olduğu kimi, hər hansı ədəbi cərəyanın, yaxud yaradıcılıq metodunun prinsiplərini müəyyənləşdirərkən insan və onun cəmiyyətdə mövqeyi, konkret tarixi şəraitlə münasibətinin başa düşülməsi, təsvir edilməsi əsas götürülür. Azərbaycanda da maarifçiliyin, maarifçi realizmin bir metod kimi formalaşması üçün maarifçilik məfkurəsinin başlıca xüsusiyyətləri müəyyənləşirdi.

Fransız və rus maarifçiləri tərəfindən irəli sürülən, fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılan “təbii hüquq”, “təbii insan” təlimi Azərbaycan maarifçilərinin dünyagörüşünün, estetik baxışlarının formalaşmasında həlledici rol oynayırdı. Azərbaycan maarifçiləri J. J. Russo kimi “təbii qanunlar”ın mövqeyindən

çıxış edərək insan və onun cəmiyyətdə mövqeyi məsələsini həll etmək istəyirdilər.

Bunun nəticəsi idi ki, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda maarifpərvər ziyalıların çoxalması ictimai fikrin inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi. Xalqı gerilikdən xilas etmək üçün çalışan görkəmli ziyalılardan biri də H. Zərdabi idi. Uzun illər çəkdiyi bir çox çətinliklərə baxmayaraq 1875-ci il iyulun 22-də "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə başlamaqla Azərbaycanda milli mətbuatın əsasını qoydu. Maarifçilik ideyalarının təbliği ilə kifayətlənməyən "Əkinçi" azad və milli dövlət qurmaq ideyasını təbliğ edərək yazırdı: "Millət, dövlət qeyrəti çəkən qardaşlar, gərək xəyalət-qəvaiddi-mövhumıyyəti kənara qoyub, bacarıq və qüvvə sahibləri əsəb, aləti-tərəqqiyyəti və məktəbxanələr bina edib, maşın və ustadlar gətirib ətraflı qaidəyi-ülum ilə tərbiyyəti etsin, ta kəm-kəm xəlq bəxəbər olub, öz məaş ədbanlarına lazım olan işləri əmələ gətirsinlər".

Təbii ki, bu səpgidə olan yazılar Çar senzurasının diqqətindən kənar qala bilməzdi. Elə ona görə də Azərbaycanda milli-ictimai şüurun inkişafında böyük rol oynayan "Əkinçi" üzərində nəzarət və cürbəcür təzyiqlər getdikcə gücləndi və qəzet bağlandı. (Bu haqda ətraflı "Söz, mətbuat, azadlığı uğrunda mübarizə və AXC dövrü mətbuat" bölümündə bəhs edəcəyik). "Əkinçi" bağlandıqdan sonra ziyalıların Azərbaycan dilində qəzet yaratmaq istəkləri bir müddət uğursuz nəticələnsə də, sonrakı illərdə "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kəşkül" kimi mətbuat orqanları fəaliyyət göstərdi.

Bütün bunların təsiri nəticəsində milli jurnalistikanın yaranması ilə nəticələnən XIX əsrin sonuncu rübü aşağıdakı keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

1. Dövri mətbuat xalqın həyatına daxil olur. Mətbuat orqanı xalqa söz demək tribunasına çevrilir. Geniş kütlələrə müsbət istiqamətdə təsir göstərən vasitə olur;
2. Qəzetçilik sahəsi və jurnalist peşəsi yaranır. Azərbaycanda milli jurnalist kadrları yetişir;

3. Qəzetin formatı və həcmi dəyişilir; Jurnal nəşri təcrübədən keçirilir;
4. Tərtibat işinin təkmilləşməsi, qəzet şöbələrinin çoxluğu və rəngarəngliyi baş verir;
5. Jurnalist sənətkarlığı yüksələn xətlə inkişaf edir;
6. Publisist yazıların janr dairəsi genişlənir.

Beləliklə, Azərbaycan jurnalistikası XIX əsrdə o üç böyük mütəfəkkirin simasında inkişaf prosesi keçərək yaranmağa başladı. Bakıxanovdan Axundova, Axundovdan Zərdabiyə keçən və təkmilləşən jurnalist məktəbi xalqın milli- mədəni tərəqqisi yolunda müqəddəs bir missiyaya qovuşdu. Xalqın siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını zəruri sayan qüvvələri öz ətrafında birləşdirirdi.

Əsl milli mətbuat Zərdabinin əməyi ilə formalaşmağa başladı. Onun səpdiyi toxumlar cücərməyə, bar verməyə imkan tapdı. Bir neçə jurnalist nəslı və məktəbi yarandı. Bu məktəblərin S.və C. Ünsüzadə qardaşları, M. Şahtaxtı, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, F. Köçərli, C. Məmmədquluzadə, Ö. F. Nemanzadə, M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məhəmmədzadə, N. Vəzirov, Ə. Müznib, C. və Ü. Hacıbəyli qardaşları və b. nümayəndələri yetişdi. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları jurnalistikanın köməyi ilə romantik maarifçilikdən realist maarifçilik səviyyəsinə yüksəldilər. Cəmiyyətdə siyasi maariflənmə prosesinin başlanması, demokratik ideyaların yayılması da ən çox bu dövr jurnalistikasının fəaliyyəti ilə bağlı idi. Çünki bu dövr jurnalistikası daha çox mətbuatın mütərəqqi ənənələrini uğurla inkişaf etdirir və onu yeni keyfiyyət pilləsinə qaldırdı. XX əsrin əvvəllərində artıq Bakıda milli demokratik ideyaları açıq şəkildə təbliğ edən, xalqda özünəqaydış və özünüdərk hissələrini oyadan milli-demokratik mətbu orqanları nəşrə başlayırdı. "Həyat"ın, "İrşad"ın, "Füyuzat"ın, "Şəlalə"nin, "Tazə həyat"ın, "İqbal"ın acdığı bu yolu "Açıq söz", "Bəsirət", "Qurtuluş", "Dirilik", "Tərəqqi", "İstiqlal", "Azərbaycan" və b. mətbuat orqanları daha geniş şəkildə davam etdirdilər. Amma çox təssüflər ki, sovet